

مروری بر رساله جوامع الشریعه امام رضا علیه السلام و ارزیابی سندی و دلایل آن -

محسن احشامی نیا، فهیمه فهیمی نژاد

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال دهم، شماره ۴۰ «ویژه پژوهش های رضوی»، پاییز ۱۳۹۲، ص ۵۵ - ۷۴

مروری بر رساله "جوامع الشریعه" امام رضا علیه السلام و ارزیابی سندی و دلایل آن

* محسن احشامی نیا

** فهیمه فهیمی نژاد*

چکیده: نویسنده‌گان، با معرفی رساله جوامع الشریعه که امام رضا علیه السلام در پاسخ مأمون نوشته، و ارزیابی سندی و دلایل آن، اعتبار رساله را نتیجه می‌گیرند. سپس به مرور درونمایه آن در پنجاه موضوع در سه بخش عقاید، احکام و اخلاق می‌پردازند و چکیده نتایج را در یک جدول نشان می‌دهند.

کلیدواژه‌ها: امام رضا علیه السلام - آثار مكتوب / جوامع الشریعه (كتاب) / حدیث جوامع الشریعه - ارزیابی سندی / حدیث جوامع الشریعه - ارزیابی دلایل / حدیث جوامع الشریعه - درونمایه / احادیث امام رضا علیه السلام - جوامع الشریعه.

m.ehteshamnia@yahoo.com

*. استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد تهران مرکزی.

FahimeFahiminejad@gmail.com

**. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات مدعو دانشگاه آزاد تهران مرکزی.

یکی از نعمتهای بزرگ خداوند به انسان، اراده و اختیار است. به همین دلیل در انجام تمام اعمال خویش، مسئول و پاسخگوی خدا است. انسانهای پیرو عقل برای صحت اعمال و راه فلاح و رستگاری خویش در طول زندگی، همواره به دنبال یک الگوی مناسب و استوار هستند. خدای متعال برای این نیاز فطری بشر، پیامبران و اوصیاء ایشان را فرستاده، که راه را به مردم نشان دهد تا آنان از راه راست منحرف نشوند. درین میان تمام شیعیان به برکت وجود امامان معصوم و با پیروی از دستورات این بزرگواران، سریع‌تر و با اطمینان بیشتر به راه صواب رهنمون خواهند شد.

نسل‌هایی که پس از دوره حضور امامان علیهم السلام می‌آیند، از طریق احادیث و روایاتی با آنها پیوند می‌یابند که به زحمت محدثان بزرگی چون شیخ کلینی، صدقوق، مفید، طوسی و دیگر بزرگان انتقال یافته است. این گنجینه‌های ارزشمند، جان‌شنگان را سیراب می‌کند و آنها را به سر منزل مقصود می‌رساند. یکی از این منابع گرانقدر، رساله امام رضا علیهم السلام در باب عقائد، احکام و اخلاقیات است که در کتاب تحف العقول ابن شعبه حرانی تحت عنوان رساله جوامع الشریعه آمده است. امام رضا علیهم السلام در این رساله به سرفصلهای اصلی در باب اعتقادات و امور شرعی اشاره می‌کند. این مقاله پژوهشی در باب رساله یاد شده است.

معرفی رساله جوامع الشریعه

متن رساله جوامع الشریعه در کتاب تحف العقول^۱ اثر حسن بن شعبه حرانی از علماء امامیه قرن چهارم هجری آمده است. او عالم، فقیه و محدث جلیل القدر متبحر، از مشايخ شیخ مفید(۴۱۳م) و معاصرین شیخ صدقوق (۳۱۸م) است (مدرس تبریزی، ۱۳۷۴ج/۱۸)

۱. در مورد این کتاب، علامه مجلسی می‌نویسد: به نسخه‌ای ارزشمند و کهن از این کتاب دست یاقنتیم که نظم آن دلالت بر منزلت مؤلفش می‌کند و بیشتر آن مواضع و اصول آشکاری است که احتیاج به سند ندارد [مجلسی، ۱۴۰۳ج/۱].

ص ۵۵ : امین ، ۱۴۰۳ ج ۵ / ص ۱۸۵). وفات او به سال ۳۳۲ ثبت شده است (قمری، ۱۳۶۳ ص ۷۸). عنوان رساله مذکور چنین است: "پاسخ آن حضرت علیه السلام به مأمون در کلیات شریعت (جواب الشريعة) زمانی که درخواست فراهم نمودن آنها را از وی نمود". در ذکر سبب نگارش این رساله آورده است: روایت شده که مأمون فضل بن سهل^۱ ذو الرباستین وزیر خود را نزد امام رضا علیه السلام فرستاده و گفت: از آنجایی که تو حجت خدا بر خلق و معدن علم هستی، دوست دارم کلیاتی از حلال و حرام و واجبات و مستحبات برایم فراهم کنی و امام رضا علیه السلام به فضل فرمودند: بنویس (بن شعبه، ۴۳۷/۱۳۵۵).

همین رساله را شیخ صدق در کتاب عيون اخبار الرضا علیه السلام به نام رساله "محض الاسلام و شرایع الدين" با ذکر سلسله سند این چنین نقل کرده: عبدالواحد بن محمد بن عبدوس نیشابوری عطار (رضی الله عنه) در نیشابور در شعبان سال ۳۵۲ نقل کرده که علی بن محمد بن قتبیه نیشابوری از فضل بن شاذان^۲ این چنین نقل کرده است: مأمون از امام علیه السلام درخواست کرد رساله‌ای در این باب به صورت کوتاه و مختصر برایش بنگارد. امام علیه السلام را برایش نوشت (شیخ صدق، بیتا / ج ۲ / ص ۱۲۱). علامه مجلسی این رساله را با عنوان محض الاسلام در بحارات‌النوار به استناد از شیخ صدق و ابن شعبه ذکر کرده است (مجلسی، ۱۴۰۳ ج ۱۰ / ص ۳۶۰-۳۶۶).

با توجه به موارد ذکر شده می‌توان نتیجه گرفت که:

۱- این رساله - چه با عنوان "محض الاسلام و شرایع الدين" و چه با عنوان "جواب الشريعة" - منسوب به امام رضا علیه السلام است.

۱. فضل بن سهل (۱۰۲-۱۵۴) وزیر مأمون و دارای تدبیر که ایرانی بوده و به دلیل تسلط در جنگ و سیاست به ذوالرباستین نامیده شده است [برگلی، ۹۸۶ ج ۵ / ص ۱۴۶].

۲. فضل بن شاذان (۲۶۰م) عالم به علم کلام از فقهاء امامیه و صاحب ۱۸۰ کتاب است و وکیل امام رضا علیه السلام بوده است (همان).

۲- این مجموعه به درخواست مأمون و در زمان ولایت عهدی امام رضا علیه السلام نوشته شده است.

۳- موضوع رساله کلیاتی مربوط به حلال و حرام و واجبات و مستحبات به صورت مختصر و موجز است.

۴- این اثر مانند بقیه آثار منسوب به آن حضرت، یکی از گنجینه‌های علوم بی‌پایان امام هشتم است. با توجه به دسیسه‌ها و نیرنگ‌های مأمون و تشکیل جلسات علمی به منظور تضعیف امام، نگارش این رساله نه تنها بعید و دور از ذهن نیست، بلکه دقیقاً مطابق با اوضاع سیاسی، شباهات دینی و شرایط اجتماعی زمان امام بوده است. در نسخه تحف العقول آمده است: "قدعا الرضا علیه السلام بدوا و قرطاس و قال علیه السلام للفضل: الكتب يعني امام رضا علیه السلام دوات و کاغذی خواستند و به فضل فرمودند بنویس (بن شعبه، ۴۳۷/۱۳۵۵) ولی در نسخه عیون اخبار الرضا آمده است: "و كتب علیه السلام له محض الاسلام" يعني: امام رضا علیه السلام برایش رساله محض الاسلام را نوشت. در هر حال، چه امام خود نوشته باشند و چه بر فضل املاء کرده باشند، عبارات و کلمات از امام رضا علیه السلام است.

بررسی اعتبار سندی و دلایل رساله

در مورد اعتبار سندی و دلایل این رساله، مستنداتی ارزشمند در پایان‌نامه دکتری دکتر مهدی بیات مختاری تحت عنوان «فضل بن شاذان نیشابوری، زندگی و آراء او» صفحات ۳۱۵ تا ۳۲۳ آمده است که، مطالب این بخش از آن مأخذ اقتباس شده است.^۱ شیخ صدق، دو حدیث طولانی به یک سند، از امام رضا علیه السلام روایت کرده است: حدیث

۱. این پایان‌نامه در سال ۱۳۸۵ در دانشگاه قم دفاع شده و نسخه آن به شماره ۱۶۰ در کتابخانه مرکزی دانشگاه قم موجود است. بخش‌هایی از آن با ویرایش و اضافات، تحت عنوان "خورشید شرق در سده سوم" توسط مؤسسه کتابشناسی شیعه قم انتشار یافته که در سینه شماره ۳۹ مقاله‌ای در معرفی و نقد آن آمده است. بخش‌های مورد استفاده در این مقاله، در کتاب یاد شده موجود نیست. توضیح اینکه مشخصات کتابشناختی منابعی که در این بخش یاد شده، در متن پایان‌نامه دکتر بیات مختاری آمده است.

العلل و حدیث جوامع الشریعه یا نامه امام رضا علیه السلام به مأمون. بدین جهت هرآنچه در مورد سند حدیث العلل گفته شود، در مورد حدیث جوامع الشریعه نیز صادق است.

اینک از دو منظر به این سند می‌نگریم:

اول - ارزیابی سندی

در مقام ارزیابی سندی، به تعبیراتی از فقهاء و محدثان برمی‌خوریم که اعتبار این دو حدیث را نشان می‌دهد. به عنوان نمونه:

۱ - صحیحه فضل بن شاذان^۱

نجفی، جواهر الكلام ۳۲/۱۷. آقا رضا همدانی، مصباح الفقیه ۲/ق ۵۹۹. سید محسن حکیم، مستمسک العروة الوثقی ۵۰۲/۸. سید احمد خوانساری، جامع المدارک ۴۵۹/۱. روح الله خمینی، المکاسب المحرمة ۲۴۵/۱. سید محمد صادق روحانی، فقه الصادق ۶۰/۶ و ۳۸۱/۸-۳۸۷. شیخ حسین آل عصفور، تتمة الحدائق الناضرة ۱۴۳/۲. ابراهیم سلیمان، الاوزان والمقادیر ۱۵۷-۶۹.

۲ - لا يقص عن الصحيح

نجفی، جواهر الكلام ۱۰/۱۰. مرتضی انصاری، مکاسب ۱۱/۲. سید محمد صادق روحانی، منهاج الفقاهة ۱۱۰/۲.

۳ - حسن بل صحيح

روح الله خمینی، المکاسب المحرمة ۵۵/۲.

۴ - سند قوى

میرزا قمی، غنائم الايام ۳۹۸/۵.

۱. برای رعایت اختصار، نام محدثان و فقهاء بزرگوار در اینجا بدون لقب و عنوانی یاد می‌شود. این یاد کرد، براساس اسم شهر و همراه با نام کتاب مربوط است.

٥- معتبر

يوسف بحراني، الحادائق الناصرة ٢١٠٠/١١/٢٩٩. نجفي، جواهر الكلام ٢٥٥/١٠/٣٠٤. سيد محمد عاملی، مدارك الأحكام ٤٢٩/٤. سيد احمد خوانساری، جامع المدارك ٣١٣. سيد محمد صادق روحاني، فقه الصادق ٥٧٥/١.

٦- حسن كالصحيح

مرتضى انصاری، الطهارة ٢٤٠/١ و ٣٢٢/٢ و ٥٩١ (چاپ قدیم)، كتاب الصلاة ١/٣٨٠ و ٤١٧ و ٨٦/٢ و ١٧١، رسائل فقهیه ٤٩؛ آقا رضا همدانی. مصباح الفقیه ٢/ق ١ ص ٣٧٤. روحاني، فقه الصادق ١٨٧/٢ و ٢٠٢ و ٤٦٣/٤ و ٢٧٩/٦ و ٤٥٢/١٤.

٧- سند جيد

خميني، البيع ٤٦٣/٢.

٨- حسن و حسنة

انصاری، الطهارة ٥٩١/٢ قدیم، الصلاة ١٢٦/١ قدیم، الصلاة ١٢٤/١. نجفي، جواهر الكلام ١٩٦/١٤. همدانی، مصباح الفقیه ٤٨٠/٢. سيد محسن حکیم، مستمسک العروة الوثقییة ٣٥٤/٣.

دوم - ارزیابی دلایل

استناد به این حدیث، توسط محدثان و فقهای بزرگ در طول سده‌های مختلف از قرن چهارم تاکنون، نشان می‌دهد که آنان، این حدیث را معتبر و قابل استناد دانسته‌اند. در این زمینه، به نمونه‌های زیر اشاره می‌شود:

١- صدق. من لا يحضره الفقيه ٢٩٩/١ ش ٩١٤، ٣٠٥/١ ش ٩١٩، ٤٥٤/١ ش ١٣١٨، ٤٥٧/٤ ش ٥٤١/١، ١٥١٠ ش ٥٢٢/١.

٢- علامه حلی. مختلف الشیعة ١٨٧/٢ و ٣٢٧. متنهی المطلب ١٩٦/١ و ٢٦٤ و ٣٨٩ قدیم، ٤٣٧ و ٢٤/٤ جدید.

- ٣- محقق حلی. المعتبر ١٦/٢ و ٤٦٦.
- ٤- شهید اول. الذکری ١١٣ و ١٧١ و ١٨٠ و ٢٤٨.
- ٥- شهید ثانی. روض الجنان ١٧٥ و ٣٨٣. شرح لمعه ٤٧٣/١ و ١٢١/٢ و ٢٢٢/٨.
- ٦- سید محمد عاملی. مدارک الاحکام ٢٧/٣، ١٢٥/٤ و ٤٢٩.
- ٧- محقق سبزواری. ذخیرة المعاد ١٨٥/٢ و ٢٧٤ و ٤٠٥ و ٤٠٦.
- ٨- مجلسی. بحار ٥٠/١، ٥٨/٦ و ٨٥ و حدود ٢٠ مورد دیگر.
- ٩- یوسف بحرانی. الحدائق الناضرة ٨١/٢ و ١٠٠ و ١٢١ و حدود ٢٠ مورد دیگر.
- ١٠- سید محمدجواد عاملی. مفتاح الكرامة ٣٤/٥ و ٣٦.
- ١١- سید علی طباطبائی. ریاض المسائل ٤٧/٤ و ٥٨ و ١٠٩ و ٢٠٧.
- ١٢- صاحب معالم. منتقی الجمان ٢٨/٢ و ٢٠٣.
- ١٣- مصطفی تفرشی. نقد الرجال ٣٩٦/١٥.
- ١٤- ابوالقاسم قمی. غنائم الايام ٨٣/٢ و ٢٠٢ و ٢٠٤، ٢٠٣ و ٣٧٨ و ٧٨/٣ و ٣٨٥/٥ و ٣٩٤ و حدود ١٠ مورد دیگر.
- ١٥- احمد نراقی. عواید الايام / ١٨٨، مستند الشیعۃ ٤٣٥/٥ و ١٨ / ١٨.
- ١٦- بهاء الدین عاملی. الحبل المتین / ٢٠٢.
- ١٧- فاضل هندي. کشف اللثام ٣٨/٢، ١٦٣ و ١١٩، ١٤٥/٤ و حدود ٥ مورد دیگر.
- ١٨- حر عاملی. الفصول المهمة فی اصول الاتمة ٢٩٢/١ و ٤٤٤، وسائل الشیعۃ. حدود ٤٠ مورد.
- ١٩- نوری. خاتمة المستدرک ٨٣/٥.
- ٢٠- نجفی. جواهر الكلام ٣٣/١، ٣٣/٢، ٢٦٧/٢، ٣٨٢/٣ و حدود ٢٠ مورد دیگر.
- ٢١- انصاری. الطهارة ١/ ٣٩٩، المکاسب ١١/٢، فرائد اصول ١/ ٢٧٩، الصلة ٣١٣/١ و حدود ١٠ مورد دیگر.

- ٢٢- آقا رضا همدانی. مصباح الفقیه حدود ٣٠ مورد.
- ٢٣- محمدحسین نایینی. الصلاة / ١٧.
- ٢٤- سید محمد بحرالعلوم. بلغة الفقیه ٢١٩/٣ و ٢٢٠.
- ٢٥- محمدحسین اصفهانی. صلاة الجماعة / ٧٤، صلاة المسافر / ١٥٤.
- ٢٦- سید محسن حکیم. مستملک العروفة الوثقی ١٥٤/٤، ٣٥٤/٣، ١٥٤/١، ٦/١٠، ٩، و حدود ١٠ مورد دیگر.
- ٢٧- سید احمد خوانساری. جامع المارک ١٠١/١، ٢٥٥/٢، ٤٦٤/٤، ٣٠٤/٥، و حدود ١٠ مورد دیگر.
- ٢٨- سید محمد داماد. الصلاة (تقریر مؤمن قمی) / ١٤ و ٢٢، الصلاة (تقریر جوادی آملی) / ٢١٦ و ٢٧١ و چند مورد دیگر.
- ٢٩- سید ابوالقاسم خوبی. الطهارة / ١١ و ٥١٤، الصلاة / ٤٦/١ و ٦٩، و حدود ٢٠ مورد دیگر. اجود التقریرات ١٧٧/٢.
- ٣٠- شیخ مرتضی حائری. الخمس / ٨٤٤.
- ٣١- خمینی. الطهارة / ٣٠٤/١، ٣٥/٣، البیع ٤٥٠/٢، المکاسب المحرمة ٢٤٥/١ و ٥٤/٢ و حدود ١٠ مورد دیگر.
- ٣٢- سید محمد رضا گلپایگانی. الحجج ٨/١ و ٢٥. الشهادات ١٩٩/١. الهدایة ٢٨/١ و ٣٩.
- ٣٣- سید مصطفی خمینی. الطهارة الكبير ٣٥٨/٢، تفسیر القرآن ١/٣٩٦.
- ٣٤- علی نمازی شاهروdi. مستدرک سفينة البحار / ٧، ٣٢٧ و ٥١١/٩.
- ٣٥- باقر شریف القرشی. حیاة الامام الرضا علیہ السلام ٩/٢ و ١٠ و ١٥.
- ٣٦- عزیزالله عطاردی، مستنـالـامـامـالـرضـاـعلـیـہـالـسـلـامـ ١١٠/١، ١٦٠/٢، ١٧٢ و ٤٣٦.
- ٣٧- میرزا محمد مشهدی. کنز الدقائق ٤٢٥/١ و ٤٣٦ و چند مورد دیگر.
- ٣٨- حویزی. نور التقلین ٣٩/١ و ٧٤ و حدود ٢٠ مورد دیگر.

علاوه بر این، اعتبار دو تن از راویانی که در سلسله این حدیث آمده، یعنی عبدالواحد بن محمد بن عبدوس در همان پایان نامه ص ۳۵۹-۳۵۵ و اعتبار علی بن محمد بن قتیبه در ص ۳۵۹ اثبات شده است. بهتر آن است که در این گفتار، به همین اشاره بستنده کنیم و جویندگان تفصیل را به رساله دکتری یاد شده ارجاع دهیم.^۱

بررسی مضمون رساله جواب الشرایع

درونمایه این رساله را به سه فصل عقاید، احکام و اخلاق می‌توان تقسیم نمود:

الف) اصول اعتقادی رساله

در این رساله اصول خمسه اعتقادی با تعریف هر یک و پاسخ به بعضی از شباهات مطرح شده است که عبارتند از:

۱- بخش اول: معرفت خدای متعال

رساله با شهادت به وحدانیت خداوند آغاز می‌شود و حضرت می‌خواهند خدای متعال را با ذکر اسمی و اوصافش معرفی کنند. این بخش به سه قسمت تقسیم می‌شود:

۱-۱) معرفی خدایا معرفت خدای متعال: با ذکر تهلیل، یگانه بودن، بی‌نیاز بودن و بدون همسر و فرزند بودن

۱-۲) اوصاف خدایا صفات ثبوته: قیوم، سميع، بصیر، قوی، قائم، باقی، نور، عالم لا یجهل، قادر لا یعجز، غنی لا یحتاج، عدلا لا یجور

۱-۳) بیان صفات سلبیه خداوند: انه خالق كل شی، ليس كمثله شی، لا شبه له، لا ضد له، لاند له و لا کفو.

تمام اوصاف خداوند در این بخش به صورت نکره آمده و نکره افاده عموم می‌کند (تفتازانی، بی تما) و پیوسته آوردن صفات در مورد خداوند، دلالت بر ثناء و تعظیم دارد.

۱. بخش اعتبار سندی و دلایل رساله توسط ویراستار به مقاله افزوده شده است.

(غلاتینی، ۱۹۱۲/ص ۵۶۷). به بیان دیگر، این بخش اشاره به توحید صفاتی است، به این معنی که خدای متعال از نظر صفات کمال، یگانه است (بیانی اسکوئی، ۱۳۹۰/ص ۲۶۰).

۲- بخش دوم: شهادت نبوت

پس از شهادت به وحدانیت خداوند، شهادت به نبوت پیامبر و ذکر اوصاف ایشان و

جایگاه خاص حضرت در رساله آمده است به ترتیب زیر:

۱-۱) اوصاف پیامبر: عبد، رسول، امین و برگزیده در میان خلق.

۱-۲) جایگاه پیامبر: سید المرسلین، خاتم البنین، افضل العالمین.

۲-۱) ویژگی منحصر به فرد پیامبر: پیامبری پس از او نیست و شریعتی جایگزین آن نمی‌شود.

۲-۲) تصدیق به معجزه پیامبر: هر آنچه که پیامبر آورده یعنی قرآن حق آشکار است.

۲-۳) بیان اوصاف قرآن: برتری نسبت به سایر کتب آسمانی، ابتدا تا انتهاش حقیقت محض است.

۲-۴) اشاره به اقسام آیات قرآن: محکم و متشابه، خاص و عام، وعد و وعید، ناسخ و منسوخ و احکام.

تمام اوصاف به خاطر تعظیم مضاف، به صورت معرفه به اضافه آمده است. (نتنائزنه، پیتا ۸۸)

۳- بخش سوم: شهادت به امر ولایت

در این بخش، معرفی حجت الهی پس از پیامبر یعنی حضرت علی علیه السلام و اوصاف ایشان و همینطور امامان پس از ایشان آمده است:

۳-۱) معرفی حضرت علی علیه السلام به عنوان جانشین، برادر، خلیفه و جانشین پیامبر و این که حضرت علی نسبت به پیامبر به منزله هارون به موسی علیه السلام است.

۲-۳) اوصاف حضرت علی علیه السلام: امام المتقین، قائد الغر المحجلین، یعسوب المؤمنین، افضل الوصیین.

۳-۳) معرفی امامان پس از حضرت علی علیه السلام (در نسخه عيون الاخبار، تا حضرت مهدی عجل الله فرجه معرفی شده است).

۴-۳) ویژگی امامان: خاندان پیامبر، آگاهترین افراد به قرآن و سنت پیامبر، عادل‌ترین اشخاص در قضاوت، شایسته‌ترین افراد به امامت در هر زمان.

۵-۳) اعتراف به تولی: آنان عروة الوثقى، پیشوای هدایت، حجت بر اهل دنیا و جانشینان حقه خداوند بر روی زمین هستند.

۶-۳) بیان تبری: مخالف امامان، گمراه و گمراه کننده و تارک حق و هدایت هستند.

۷-۳) ضرورت شناخت امام: آنان مفسران قرآن و ناطقان از جانب رسول خدا هستند و هر کس بمیرد در حالی که امام زمانش را نشناسد و از او و پدرانش پیروی نکند، به مرگ جاھلیت مرده است.

۸-۳) سیره امامان: ورع، عفت، راستی، صلاح، کوشش، اداء امانت، طول سجود، شب زنده داری، دوری از محارم، صبر همراه با انتظار فرج، خوش صحبتی، حسن جوار، احسان کردن، بی‌آزاری، گشاده‌رویی، خیرخواهی و مهربانی نسبت به مومنان از اوصاف این پیشوایان بزرگ است.

۴- بخش چهارم: عدل

پس از شهادات سه گانه، نوبت به اصل چهارم دین یعنی عدل می‌رسد. این بخش در ثلث سوم رساله آمده است که "أن افعال العباد...". این بخش هشت محور اصلی دارد:

۱-۴) افعال انسان: کارهایی که از بندگان خدا سر می‌زند، مخلوق به خلق تقدیری خدادست نه خلق تکوینی.

۲-۴) اختیار انسان: در انجام فعلی یا عدم آن، نه اعتقاد به جبر صحیح است و نه اعتقاد

به تقویض.

۳-۴) تعریف اثباتی عدل به تعبیر امام رضا علیه السلام:

یک. خداوند، شخص بی تقصیر را به جرم کسی دیگر مجازات نمی‌کند، یعنی حتی فرزندان را به جرم پدران مجازات نمی‌کند، کسی بار گناه دیگری را به دوش نمی‌گیرد و آنچه به انسان می‌رسد نتیجه تلاش و کوشش خود است. دو. خدا دائماً در حال بخشش است و به احدی ظلم نمی‌کند.

سه. خدا اطاعت کسی را که ظلم می‌کند و مردم را گمراه می‌سازد، واجب نمی‌کند (در حالی که اطاعت خودش را بر بندگان واجب کرده است) " و ما خلقت الجنّ و الانس الا لیعبدون" (ذاریات/۵۶)

چهار. و اگر افعال انسان کافر به اراده‌ی خودش نباشد و ناچار باشد که در برابر شیطان تسليم شود، خدا پیامبران را نمی‌فرستاد و روز قیامت و برانگیخته شدن معنا نداشت.

۴-۴) پاسخ به این پرسش که حکم کسی که مرتکب گناه می‌شود چیست؟ مومن است یا کافر؟

در پاسخ به این سؤال، حضرت می‌فرمایند: اسلام و ایمان دو مقوله از هم جدا هستند. هر مؤمنی مسلمان است ولی هر مسلمانی مومن نیست، چرا که روح ایمان در این چند مورد از انسان گرفته می‌شود: هنگامی که دزدی می‌کند، هنگامی که شراب می‌نوشد، هنگامی که مرتکب قتل نفس می‌شود. پس کسی که به واسطه خطایی حدود الهی برای او اجرا می‌شود، نه کافر است و نه مومن.

۵-۴) عدالت در مورد مومن و کافر: کسی را که به واسطه ایمانش به بهشت وارد شده و در آنجا جاودان گشته، به جهنم داخل نمی‌گرداند. و کسی را که به واسطه نفاق، فسق یا انجام گناه کبیره مستحق آتش جهنم شده است، با مؤمنان محشور نمی‌دارد و به

بهشت داخل نمی‌گرداند. جهنم فقط جایگاه کافران است و گناه هر شخص موجب می‌شود که او را مستوجب دوزخ گردان

۶-۴) پاسخ به این پرسش که آیا برای غیر مومن شفاعت وجود دارد؟

می‌فرمایند: اگر کافر، فاسق، منافق و یا مرتكب گناه کبیره طلب شفاعت کند، جایز است.

۷-۴) ضرورت و وجوب امر به معروف و نهی از منکر با زبان (یعنی به طور مستقیم)

۸-۴) تعریف ایمان: ایمان یعنی انجام واجبات، دوری از محرمات. مظاهر سه گانه ایمان عبارتند از: اعتقاد قلبی، اقرار زبانی و عمل با اعضاء و جوارح.

۵- بخش پنجم: معاد

در این بخش که یکی از مسلمیات هر مؤمن است، اعتقاد به زندگی پس از مرگ و حساب و کتاب اعمال در سرای دیگری است که حضرت اعتقاد به موارد زیر را شرط ایمان می‌دانند:

۱-۵) اعتقاد به عذاب قبر

۲-۵) وجود نکیر و منکر

۳-۵) اعتقاد به مبعوث شدن پس از مرگ

۴-۵) اعتقاد به موافق قیامت یعنی حساب، میزان و صراط

ب) احکام

احکام مطرح شده در رساله به صورت ایجاز و اختصار آمده است و احتمال می‌رود که دلیل آن یکی از چهار مورد زیر باشد:

یک. سر فصلهای اصلی این علم، محدود به همین موارد بوده و به مرور زمان و براساس نیاز جامعه‌ی هر دوره به مطالب اضافه گردیده و یا استنباط مراجع و بزرگان به آن اضافه شده است. این نظر را برخی از خاورشناسان مطرح می‌کنند و مجال بررسی آن در این مقاله نیست و خود مقاله دیگری می‌طلبد.

دو. مطالب مطرح شده در رساله، مطابق با پرسش‌های مأمون بوده، لذا حضرت به احکامی اکتفاء کرده‌اند که مورد سؤال بوده است. طبعاً جایی که امام سکوت کرده‌اند یا طرح آن را به صلاح نمی‌دانستند، باید به منابع حدیثی دیگری مراجعه نمود.

سه. عصر امام رضا، اوج شکل گرفتن مکاتب گوناگون و جلسات بحث و گفتگوی علمی بوده و امام از این طریق، مواردی را طرح کرده و پاسخ داده‌اند که شباهات روز و نقل محافل علمی بوده‌اند و البته مطالب مطابق شباهات بوده است.

به هر حال، مطالبی که در احکام آمده، به شرح زیر است:

۱- احکام طهارت

در این بخش به سه نکته اشاره شده است:

۱-۱) وضوی صحیح، مبطلات وضو، بیان یک اختلاف در حکم وضو بین شیعه و دیگران که هر کس مسح پا را از روی کفش بکشد، عمل او مخالف دستور خدا و عمل پیامبر است. حضرت علی علیه السلام هم با این عمل مخالف بوده است و حضرت علی در پاسخ به عمر فرمودند: "من می‌دانم که رسول خدا پس از نزول سوره مائدہ، بر روی موزه (پاپوش) خود مسح وضو نکرد".

۱-۲) بیان غسلهای واجب و مستحب:

غسلهای واجب، جنابت، احتلام، حیض و مس میت است. و غسلهای مستحب، غسلهای روز جمعه، عیدین، به هنگام وارد شدن به مکه و مدینه، غسل زیارت، غسل احرام، روز عرفه، شب اول، شب نوزدهم، شب بیست و یکم و بیست و سوم ماه مبارک رمضان است.

۱-۳) اشاره به موجبات غسل در بانوان (حیض، استحاضه و نفاس):

آنچه که موجب حیض است بین ۳ تا ۱۰ روز است. در غیر این صورت، استحاضه است. تفاوت حائض و مستحاضه در انجام تکالیف شرعی است، چون حائض باید

نماز را ترک کند و قضا ندارد، و روزه را ترک کند و قضا دارد، ولی مستحاضه باید غسل کند و نماز بخواند.

۲- حکم نماز

در این قسمت، امام به بیان نماز یومیه پرداخته‌اند که ۱۷ رکعت فریضه و ۳۴ رکعت نافله است، بیان فضیلت نماز جماعت و آن، شرایط نماز مسافر، تأکید بر قنوت در نمازهای یومیه، کیفیت نماز میت (زیرا این نماز، سلام و رکوع و سجود ندارد)، و سرانجام کیفیت نماز عیدین.

۳- احکام زکات:

این بخش در دو قسمت آمده: زکات مال و زکات بدن (فطره) با بیان میزان و نوع آن، زکات بر همه واجب است چه صغیر و چه کبیر، چه آزاد و چه بنده، و باید به شیعه‌ی امامی داده شود.

۴- احکام روزه:

این قسمت ابتدا حکم روزه واجب را بیان می‌کند، آغاز روزه ماه رمضان با رویت هلال ماه رمضان و پایان آن با رویت هلال ماه شوال، تأکید بر این نکته که نماز تراویح^۱ به جماعت جایز نیست، روزه‌های مستحبی شامل: سه روز در هر ماه، روزه ماه شعبان (که رسول خدا فرمودند: شعبان ماه من است و ماه رمضان ماه خدادست).

۵- احکام حج:

در این قسمت، شرط حج تمتع را استطاعت دانسته و مستطیع را تعریف کرده و شکل حجی را که عامه به جا می‌آورند و همینطور احرام پیش از میقات و قربانی ناقص را جائز نمی‌داند.

۱. جمع ترویجه و اصطلاحاً به نمازهای مستحبی چهار رکعتی گفته می‌شود که در شهای ماه مبارک رمضان خوانده می‌شود و پس از هر چهار رکعت اندک استراحتی می‌کنند اهل سنت بیشتر در شهای ماه رمضان آن را می‌خوانند از زمان خلیفه دوم به بعد، این نماز به طور رسمی و همه گیر شایع شده است.

۶- احکام جهاد

پیرامون احکام جهاد به چهار مورد اشاره می‌کنند:

۱-۶) جهاد فقط با امام عادل واجب است

۲-۶) هرکس از مال خود دفاع کند و در این راه کشته شود، شهید است.

۳-۶) کشتن کافر در حال تقيه و همینطور شورشی که بيم خطر جانی دارد و خوردن مال مردم، جائز نیست.

۴-۶) تقيه در محل خود واجب است و اگر کسی از روی تقيه سوگندی بخورد تا ظالمی را از خود دفع کند، اشکال ندارد.

۷- احکام طلاق و ازدواج

صحت طلاق و ازدواج را سنت پیامبر می‌دانند. می‌فرماید: هر طلاقی مخالف قرآن باشد طلاق نیست، همانطور که هر ازدواجی که مخالف سنت باشد درست نیست، بیش از چهار زن آزاد را نمی‌توان در آن واحد به عقد نکاح در آورد و هرگاه زنی را سه بار طبق سنت طلاق دهنده، برای شوهر طلاق دهنده حال نیست تا شوهر دیگری کند.

۸- احکام ارث

در این بخش احکامی مطرح شده است به شرح زیر:

۱-۸) طبق قانون خداوند، عول^۱ در ارث راه ندارد.

۲-۸) با وجود پدر و مادر و فرزند ویکی از طرفین (زوج و زوجه)، طبقه دیگر ارث نمی‌برند.

۳-۸) عصبه^۲ هم در دین خدا راهی ندارد.

۱. در بخش سهام ارث نسبت ترکه به سهام ورثه یا به اندازه است یا ترکه کمتر از سهام ورثه است که "عول" نامیده می‌شود.

۲. اگر ترکه بیشتر از سهام وارثه باشد "تعصیب یا عصبه" نامیده می‌شود. اهل سنت معتقدند اگر مال زیاد باشد، به خویشاوندان پدری از طبقه دوم وارث داده می‌شود، اهل بیت آن را قبول ندارند. (غضنفری، بی تا/ج ۲، ص ۳۷۷)

۹- حکم خوردنی هایی که حرام است.

در این بخش تمام خوردنی های حرام و ملاک حلال و حرام را بیان می فرمایند.

۱-۹) شرب خمر حرام است، حتی مقدار کمی از آن.

۲-۹) گوشت حیوانات درنده و نیش دار حرام است.

۳-۹) پرندگانی که چنگال دارند و پرندگانی که چینه دان ندارند (گوشت خوارند نه دانه خوار) گوشتستان حرام است.

۴-۹) طحال حرام است، چون خون منجمد است.

۵-۹) ماهی نرم و بی استخوان، ماهی که در آب مرده، ماهی بدون پولک و ماهی که تیغ بُرنده در پشت دارد، گوشتیش حرام است.

۶-۹) هر تخم پرندهای که دو طرفش تفاوت دارد حلال است و اگر دو طرفش برابر است حرام است.

۱۰- مسائل متفرقه

این مسائل عبارتند از:

۱-۱۰) حکم استفاده از گوشت بره تولدی که می فرمایند: حکم آن مثل حکم مادر آن است، یعنی در صورت زنده بودن باید ذبح شود و بعد گوشت آن استفاده گردد.

۲-۱۰) استحباب عقیقه یعنی قربانی گوسفند برای نوزاد دختر یا پسر در روز هفتم، تراشیدن سر نوزاد، نام گذاری کردن و صدقه دادن طلا یا نقره به اندازه موی سر نوزاد در روز هفتم.

بخش سوم - بیان اصول اخلاقی

سومین بخش از مطالبی که از این رساله فهمیده می شود، بیان مسائل اخلاقی است: یک. صلوات فرستادن بر پیامبر در همه جا از جمله هنگام وزیدن بادها و عطسه کردن دو. دوستی و موالات اولیاء خدا و دوستانشان (تولی)

سه. بیزاری و دشمنی با دشمنان اولیاء خدا و برایت از پیشوایان گمراهی و ضلالت

(تبری)

چهار. خوش‌رفتاری با والدین، اگرچه مشرک باشد، و تشکر از والدین.

پنج. اجتناب از گناه کبیره و بیان ۲۷ مورد از گناهان کبیره: قتل نفس، می‌خواری، عاق والدین، گریز از جبهه جهاد، خوردن مال یتیم، خوردن مردار، خون و گوشت خوک و قربانی به جز برای خدا، خوردن ربا و مال حرام پس از علم به حرمت آن، قمار کردن، کم فروشی با ترازو و پیمانه، زنان پاکدامن را متهم کردن، زنا، لواط، گواهی ناحق، یأس از رحمت خدا، ایمن از مکر خدا، نامیدی رحمت خدا، کمک به ظالمان و اعتقاد به آنان، قسم دروغ، ندادن بدھی در صورتی که مشکلی برای پرداختش ندارد، تکبر، کفر، اسراف، تبذیر، خیانت، کتمان شهادت، کارهای لھوی که انسان را از یاد خدا باز می‌دارد مثل غناء و تار زدن، اصرار بر گناه صغیره.

نتیجه‌گیری

پس از مطالعه متن رساله جوامع الشریعه می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

- ۱- این رساله را می‌توان در کتاب تحف العقول اثر ابن شعبه و در کتاب عيون اخبار الرضا شیخ صدقی یافت.
- ۲- این رساله توسط امام رضا علیه السلام و به درخواست مأمون نوشته شده است.
- ۳- موضوع رساله کلیاتی مربوط به حلال و حرام و واجبات و مستحبات به صورت اختصار و ایجاز است که خلاصه آن در جدول منعکس شده است:

سرفصل مطالب	موضوعات کلی	موضوعات جزئی
اصول اعتقادی یا عقائد	۱-معرفت خدای متعال یا توحید ۲-شهادت به نبوت ۳-شهادت به امر ولایت ۴-عدل و پاسخ به شهادت آن ۵-اعتقاد به معاد	۳ مورد ۷ مورد ۸ مورد ۸ مورد ۴ مورد
احکام	۱-احکام طهارت ۲-احکام نماز ۳-احکام زکات ۴-احکام روزه ۵-احکام حج ۶-احکام جهاد ۷-احکام طلاق و ازدواج ۸-احکام ارث ۹-احکام خوردنی‌ها ۱۰-مسائل متفرقه	۳ مورد - غسل ووضو واحکام حیض ونفاس نمازهای واجب و مستحب زکات مال و زکات بدن روزه‌های واجب و مستحب شرط حج تمتع وتعريف استطاعت ۴ مورد مطابق با سنت پیامبر عدم جواز عدل و عصیه ۶ مورد ۲ مورد عقیقه و حکم ذبح بره تولدی
مسائل اخلاقی یا اخلاقیات	۱-حلسوات فرستادن و استحباب و زمان آن ۲-تولی ۳-تربیت ۴-سخوش رفتاری واحترام و اطاعت والدین ۵-اجتناب از گناهان کبیره و معرفی آنان	

منابع

قرآن کریم

- ۱- ابن شعبه حرانی، حسن، تحف العقول، کتاب فروشی اسلامیه، تهران / ۱۳۵۵
 - ۲- امین، سید محسن، اعيان الشیعه، دارالتعارف - بیروت / ۱۹۸۳ - ۱۴۰۳
 - ۳- انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، انتشارات سخن، تهران، چاپ سوم / ۱۳۹۰
 - ۴- ایرانلو، رمضانعلی، پژوهشی پیرامون آثار منسوب به امام رضا علیه السلام، ماهنامه حکمت و معرفت www.irip.ir
 - ۵- بیبانی اسکوئی، محمد، توحید و اسماء و صفات، انتشارات نباء، چاپ اول / ۱۳۹۰
 - ۶- تقاضانی، سعدالدین، مختصر المعانی، انتشارات مصطفوی قم / تا
 - ۷- زرکلی، خیرالدین، اعلام، دارالعلم للمعائین، بیروت، چاپ هفتم / ۱۹۸۶
 - ۸- خوئی، سید ابوالقاسم، معجم رجال الحديث، تهران، مرکز نشر الثقافه‌الاسلامیه، چاپ پنجم / ۱۴۱۳
 - ۹- صدوق، محمد بن علی، عيون اخبار الرضا، انتشارات جهان - تهران / ۱۳۷۸ ق
 - ۱۰- طوسی، محمدين حسن، رجال طرسی، تحقیق جواد قیومی، نشر اسلامی، چاپ پنجم / ۱۴۳۰
 - ۱۱- غضنفری، مهدی، خود آموز لمعه، انتشارات برهان چاپ دوم / ۱۳۵۶
 - ۱۲- غلائیی، مصطفی، جامع الدروس العربیه، دارالكلوخ، چاپ اول / ۱۳۱۲-۱۳۳۰
 - ۱۳- فضل الله، محمدجواد، تحلیلی از زندگانی امام رضا علیه السلام ترجمه سید محمد صادق عارف، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد / ۱۳۸۵
 - ۱۴- قمی، شیخ عباس، هدایه الاحباب، انتشارات امیر کبیر، چاپ دوم / ۱۳۶۳
 - ۱۵- مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، مؤسسه الوفاء، بیروت، لبنان، چاپ دوم / ۱۴۰۳-۱۹۸۳
 - ۱۶- مدرس تبریزی، محمدعلی، ریحانه‌الادب، ناشر کتاب فروشی خیام، نوبت چهارم / ۱۳۷۴
 - ۱۷- مهدی پور، محمود، مقاله‌ی عقاید و شریعت دراندیشه رضوی شماره ۱۵ آذر ۸۴
- www.hawzah.net
- ۱۸- نجاشی، احمد بن علی، رجال نجاشی، مؤسسه نشر اسلامی، چاپ هفتم / ۱۴۲۴
 - ۱۹- سایتها
- 1-www.afkar news
2-www.irip.ir
3-www.razavi.ir
- ۲۰- نرم افزار درایه النور نسخه ۱/۲ - مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی

Dirayat al-noor 1.2/2011